

Maria Marin

GRAIURI DIN AFARA GRANIȚELOR ROMÂNIEI, PĂSTRĂTOARE ALE UNOR ELEMENTE DE LIMBĂ ROMÂNĂ VECHIE

1. Cercetările întreprinse în ultimii aproximativ 25 de ani la românii care trăiesc în afara granițelor României scot la iveală elemente de limbă (morfologice, sintactice și, mai ales, lexicale) despre a căror existență se știe doar din textele de română veche și despre care chiar s-a afirmat că nu mai sunt cunoscute în vorbirea vie decât, eventual, în atestări cu totul izolate. În același timp, extinderea ariilor de cercetare în afara hotarelor României a creat posibilități, uneori nebănuite, de cunoaștere mai profundă a limbii române actuale vorbite la nivel dialectal, evidențiind o mulțime de date inedite a căror coroborare cu cercetările de istorie a limbii sunt menite să contribuie, prin înregistrarea de noi atestări, la confirmarea, infirmarea sau corectarea unor ipoteze privind datarea, circulația în timp și în spațiu și amploarea fenomenelor arhaice sau ale inovațiilor.

Păstrarea sau, uneori, chiar amplificarea anumitor trăsături vechi își au explicația în evoluția idiomurilor respective în condiții deosebite prin comparație cu graiurile vorbite în mediul românesc. Astfel, indiferent dacă ne referim la românii din Ungaria, din Serbia, Bulgaria sau la cei din Ucraina, trebuie să avem în vedere cel puțin două aspecte ale evoluției lor în decursul ultimilor 100–150 de ani.

1.1. Vorbirea românilor minoritari s-a dezvoltat în condiții istorico-geografice specifice idiomurilor vorbite în arii laterale, marginale (Pușcariu, LR, II: 327), în mare parte, independent de limba română, fără să participe la fenomenele de transformare, de modernizare normale și inevitabile, survenite de-a lungul timpului.

1.2. Indiferent de țara în care au trăit și trăiesc, românii de peste hotare au evoluat, în condiții de bilingvism, în medii nonromanice, slave sau fino-ugrice, între vorbitori de limbi mult diferite de română, astfel încât limba lor maternă s-a aflat mereu în situația de a se apăra împotriva tendinței de subminare lingvistică și de deznaționalizare.

Una dintre căile de rezistență a constituit-o și o constituie încă și în zilele noastre păstrarea unor elemente lingvistice identitare (mai vechi sau mai noi).

2. Dintre fenomenele vechi arhaice, prezentăm doar câteva din domeniul *m o r f o s i n t a x e i* și unul din cel *l e x i c a l*.

2.1. Formele *p r o n u m e l o r p e r s o n a l e* atone silabice de dativ sunt folosite în contexte pentru care norma limbii standard acceptă exclusiv varianta nesilabică sau pe cea cu *i-* de sprijin. Asemenea forme sunt ocurrente, în special, în graiurile românești vorbite pe teritoriul actual al Ucrainei, începând din nordul

LR, LXVI, nr. 3, p. 350–354, București, 2017

Bucovinei (Ținutul Herței) și continuând cu aria transnistreană în sensul larg al termenului, prin care înțelegem tot teritoriul de la est de Nistru, până în ținuturile dintre Bug, Nipru și Donet (cf. Răileanu 2008: 73): *mie mi fac, ți crășăști* [„vopsești”] *firele cum ți vine, trebuie să mi dreagă mâna* ș.a. (Gr. rom.: 70; TD–Ucraina: 108), dar și în cele din sud-estul Ungariei: *mi trabă* „îmi trebuie”, *mi o-am făcut, ți o trăbuit* (TD–Ung.: LXXIX), din Serbia și din nordul Bulgariei: *să ți spun* (TD–Serbia – manuscris)¹, *să ți spui, să ți scriu* (TD–Bulg.: LXXXIX).

2.2. Pentru pers. 1 și 2 pl. ale pronumelor personale în dativ *ni*, *vi* se păstrează variantele etimologice *nă*, *vă*, întâlnite, de regulă, în limba veche (Densusianu, HLR, II: 180–181), particularitate despre care se consideră că în textele românești de după 1600 era în regres, iar după 1640 nu mai apare deloc (Gheție *et alii* 1997: 126). Formele *nă*, *vă* sunt atestate în graiurile actuale din câteva sate aflate în stânga Nistrului (Gr. rom.: 70).

2.3. În graiurile românești din Ungaria, pronumele adjectivale *nehotrât tot, toată*..., când este folosit cu sensul „fiecare” (întrebuințat, de obicei, în varianta *tăt, tătă*...²), precedă substantive nearticulate: *în tăt an, în/la tătă casă, în tătă zî* (TD–Ung.: LXXXIII), trăsătură specifică limbii române vechi (Densusianu, HLR, II: 382–383) care, în zilele noastre, a mai fost semnalată doar într-o arie restrânsă din vestul Dacoromaniei (ALR II, s.n., 4, h. 1748, pct. 53, 64, 310, 325), zonă recunoscută pentru caracterul ei arhaic.

2.4. Adjectivele cu o singură terminație: *mare, subțire, tare, turbure* au fost înregistrate în formă invariabilă cu frecvență ridicată în graiurile din Ungaria: *două cepe nu tare mare, o trăit pe mare picioare, mațele cele subțire, doi oameni tare* (TD–Ung.: LXXXIV) și, relativ rar, în cele din Serbia și din Transnistria: *la noi o fost foarte mare vii* (TD–Serbia – manuscris); *ne-a znaconit* [„ne-a făcut cunoștință”] *cu tare mare oameni, piftiile iese turbure* (TD–Ucraina: 107). Particularitatea era bine reprezentată în textele românești vechi din diverse zone ale Dacoromaniei (Densusianu, HLR, II: 168), cu specificarea că această formă s-a menținut în textele nordice până în secolul al XVII-lea (Gheție *et alii* 1997: 125, 328).

2.5. Forma de imperfect persoana 1 sg. fără morfemul *-m*, singura variantă întâlnită în textele românești din secolul al XVI-lea, indiferent de zona lor de origine (Densusianu, HLR, II: 210; Chivu 1993: 187), a fost înregistrată de noi într-un singur sat (Plăiuț, regiunea Transcarpatică, Ucraina) situat în nordul Maramureșului istoric, aproape de Peri³: *io plătea, io spunea*⁴.

¹ Pentru prezentarea sumară a cercetărilor efectuate (între anii 2007–2009) în Vojvodina, Serbia, v. Răuțu 2013: 405.

² Sextil Pușcariu (LR, II: 76) consideră că schimbarea lui *o* în *ă* se produce doar în cazul când *tot* înseamnă „fiecare”, datorită faptului că pronumele, în această situație, nu poartă accent în frază.

³ Mănăstirea din Peri este cunoscută pentru rolul său istoric și cultural de importanță deosebită în Maramureșul Evului Mediu.

⁴ De reținut că de la informatoarea respectivă, în vârstă de 61 de ani la data înregistrării (1993), foarte bună povestitoare, s-au notat și alte particularități de limbă veche, precum utilizarea numelor topice feminine în forme nearticulate: *Obârșă, Slatină, Tisă* (Gr. rom.: 67), folosirea dativului posesiv

2.6. La *i m p e r f e c t* verbele de conjugarea a IV-a, nefiind încă atrase de cele de conjugarea a II-a și a III-a, la fel ca în toate textele din secolul al XVI-lea (Densusianu, HLR, II: 214–215; Chivu 1993: 187), păstrează pe *-i (-î)* din temă: *munșiĵe, gătâĵeu, lipiĵem, robotiĵem, scoboriĵe*. Particularitatea are curs prin nordul Bucovinei (ținutul Hotinului) și, cu o frecvență remarcabilă, în toată Transnistria, dar și în sate situate în zona caucaziană din Federația Rusă (Gr. rom.: 80; TD–Ucraina: 120).

2.7. Forme asemănătoare, cu *-i (-î)* în temă, sunt întâlnite și pentru *i m p e r f e c t u l* verbelor de conjugarea a II-a și a III-a: *aviĵem, cosié* „cosea (cu acul)”, *rupiĵe, fînee, vreiĵe* ș.a. Particularitatea este bine reprezentată în graiurile din întreaga Transnistrie (Gr. rom.: 80; TD–Ucraina: 120). Am încadrat aceste forme, neastate în alte lucrări de specialitate, în categoria elementelor morfologice vechi considerând că ele pot reprezenta o extindere a fenomenului de la conjugarea a IV-a spre conjugările a II-a și a III-a (adică în sens invers față de limba literară), ceea ce s-ar explica prin vitalitatea și frecvența acestuia (la conjugarea a IV-a) în graiurile respective.

2.8. Pentru exprimarea *c o n d i ț i o n a l u l u i p r e z e n t*, într-o localitate din nordul Bucovinei (Colincăuți, raionul Hotin, regiunea Cernăuți, din Ucraina) a fost înregistrată construcția *are* + infinitivul precedat sau nu de prepoziția *a*: *orice are fi, da bine nu e, are a fi* [„ar fi”], *zece ani amu* (Gr. rom.: 84), conservată din limba română veche (Densusianu, HLR, II: 228).

3. În sfârșit, notăm interjecția *vaide*, rostită ca un singur cuvânt și construită, ca și *vai*, cu prepoziția *de*, după care urmează un complement indirect (în acuzativ). Construcția a fost înregistrată, cu o singură atestare, în cadrul cercetărilor efectuate, în anul 2008, în Banatul sârbesc⁵, la o informatoare de 84 de ani din localitatea Straja, comuna Vârșeț: [Soțul] *m-o făcut toancă* [„toantă, proastă”], *vaide de mine, m-o suduit*. Atestarea prezintă interes din mai multe unghiuri de vedere.

3.1. Pe de o parte, este prima consemnare propriu-zisă pentru limba română vorbită în zilele noastre (în secolul al XXI-lea!), la nivel dialectal, a unei particularități semnalate de către Nicolae Drăganu (1930: 304–305) în două texte din secolul al XVI-lea⁶. Considerăm că această atestare din Banatul sârbesc, coroborată

în varianta din limba veche: *a vini și neni-ț* (idem: 70), forme verbale de viitor construite cu prezentul auxiliarului *a avea* + infinitivul verbului conjugat: *n-are a vini acasă* (idem: 83), condiționalul perfect exprimat prin *vreaș fi* + participiul: *parcă mai vreaș fi șezut acolo* (idem: 84).

⁵ Vezi *supra*, nota 1. Menționăm că în graiul aceleiași informatoare apar o serie de particularități de limbă veche: *să fi spun* (v. *supra*, sub 2.1.) *ai* „ani”, *s-a încintat* „s-a încins, s-a înfierbântat”, *a năpustit* „a părăsit”, *scamn* „scaun”, *ar venit* „au venit” ș. a.

⁶ Într-o notă etimologică publicată în „Dacoromania”, VI, Nicolae Drăganu, preocupat de această formulă întâlnită, cu două atestări, în *Diaconul Coresi, Carte cu învățătură (1581)*, exemplarul editat de Sextil Pușcariu și Alexie Procopovici (cf. Chivu 1993: 77) și, cu mai multe apariții, în *Codex Sturdzanus*, publicat de Hasdeu 1984 [1879], consideră că repetarea lui *de* (*vai de de...*) a fost motivată, la început, de intensitatea sentimentului (de durere) exprimat, iar, cu timpul, primul dintre cei doi *de* „a fost considerat ca alcătuind un singur cuvânt și s-a pus după el al doilea de” (Drăganu 1930: 304–305).

cu informația furnizată de Emil Petrovici lui Nicolae Drăganu cum că, în Banat, „se aude și acum forma *vaide de mine*” (Drăganu 1930: 305)⁷, constituie o dovadă că formula despre care vorbim reprezintă, cel puțin pentru perioada actuală, o relicvă păstrată doar în unele dintre graiurile bănățene.

3.2. Pe de altă parte, se completează cu date actuale cele spuse de Gh. Chivu (1993: 77) cu referire la această formulă⁸.

Date fiind, totuși, numeroasele atestări din secolul al XVI-lea, rămâne, în continuare, după părerea noastră, o enigmă lipsa oricărei semnări ulterioare timp de patru secole. Nu excludem posibilitatea ca această situație să fie explicabilă prin interpretarea celui de al doilea *de* din construcția *vaide de* drept o greșală și, în consecință, neglijarea lui în textele scrise⁹.

În concluzie, evidențiem, încă o dată, importanța excepțională a cercetărilor întreprinse în comunitățile de români din afara granițelor României. Idiomurile românești vorbite în medii aloglote relevă o mulțime de fapte lingvistice importante pentru istoria limbii române în ansamblu sau pentru anumite perioade din evoluția ei. Aceste cercetări scot în evidență, totodată, elemente de limbă comune unor graiuri (foarte) îndepărtate geografic între ele, cum sunt, de exemplu, cele din Ungaria și cele din Transnistria în sensul larg al cuvântului.

BIBLIOGRAFIE

- ALR II, s.n., 4 = Emil Petrovici, *Atlasul lingvistic român*, [II], serie nouă, [București], Editura Academiei Române, vol. IV, 1969.
- Chivu 1993 = *Codek Sturdzanus*. Studiu filologic, studiu lingvistic, ediție de text și indice de cuvinte de Gheorghe Chivu, Editura Academiei Române, București.
- Densusianu, HLR, II = Ovid Densusianu, *Histoire de la langue Roumaine*, Tome II. Le seizième siècle, Paris, Librairie Ernest Letoux, 1938.
- Drăganu 1930 = N. Drăganu, *Etimologii*, în „Dacoromania”, VI, 1929–1930, p. 304–305.
- Gheție et alii 1997 = *Istoria limbii române. Epoca veche (1532–1780)*, de Gheorghe Chivu, Mariana Costinescu, Constantin Frâncu, Ion Gheție, Alexandra Roman Moraru și Mirela Teodorescu. Coordonator Ion Gheție, București.

⁷ Să nu uităm că Emil Petrovici era originar din localitatea Toracu Mic, Banatul sârbesc.

⁸ Exegețul *Codicelei Sturdzan* ne face cunoscut, mai întâi, că *vaide de* apare cu frecvență deosebită [s.n., M. M.] în două texte vechi românești: *Legenda Maicii Domnului din Codicele Sturdzan* și o psaltire slavonă manuscris păstrată la Biblioteca Széchenyi din Budapesta. Subliniind că formula „nu constituie, după câte se cunoaște, o particularitate regională”, Gh. Chivu (loc. cit.) menționează că, în afară de cele două surse, se mai cunosc doar patru atestări din secolul al XVI-lea, dintre care cele două din *Cartea cu învățătură* a Diaconului Coresi, indicate și de Nicolae Drăganu (v. *supra*), cea de a treia din *Evangeliarul slavo-român de la Sibiu*, iar a patra din *Psaltirea Hurmuzachi*.

⁹ Explicația nu ni se pare hazardată, întrucât însuși B.P. Hasdeu, în ciuda simțului său lingvistic deosebit, a interpretat repetarea prepoziției *de* din formula *vaide de* drept o greșală și, ca urmare, în redacția mai nouă a textului *Codex Sturdzanus* din edițiile ulterioare ale operei *Cuvente den bătrâni* „se găsește pretutindeni numai un *de*” (Drăganu 1930: 305).

- Gr. rom. = Maria Marin, Iulia Mărgărit, Victorela Neagoe, *Graiuri românești din Ucraina și Republica Moldova*, în FD, XVII, 1998, p. 69–155, republicat în Maria Marin, Iulia Mărgărit, Victorela Neagoe, Vasile Pavel, *Cercetări asupra graiurilor românești de peste hotare*, București, p. 42–121.
- Hasdeu 1984 [1879] = B.P. Hasdeu, *Cuvente den bătrâni*, tomul II. Ediție îngrijită, studiu introductiv și note de G. Mihăilă, București, Editura Didactică și Pedagogică.
- Pușcariu, LR II = Sextil Pușcariu, *Limba română. II. Rostirea*, București 1959.
- Răileanu 2008 = Viorica Răileanu, *Toponimia Transnistriei. Restabilirea fondului toponimic românesc, componența lexicală, structura derivațională*, Chișinău, [f.e.].
- Răuțu 2013 = Daniela Răuțu, *Aspecte ale variației morfologice substantivale în graiurile dacoromâne din Vojvodina*, în „Cuvinte potrivite”. *Omagiu doamnei Maria Marin la aniversare*. Coordonatori: Daniela Răuțu, Adrian Rezeanu, Dana-Mihaela Zamfir, București, Editura Academiei Române, p. 405–411.
- TD–Bulg. = Victorela Neagoe, Iulia Mărgărit, *Graiuri dacoromâne din nordul Bulgariei. Studiu lingvistic. Texte dialectale și glosar*, Editura Academiei Române, București, 2006.
- TD–Ung. = Maria Marin, Iulia Mărgărit, *Graiuri românești din Ungaria. Studiu lingvistic. Texte dialectale. Glosar*, București, Editura Academiei Române, 2005.
- TD–Ucraina = Maria Marin, Iulia Mărgărit, Victorela Neagoe, Vasile Pavel, *Graiuri dacoromâne din sud-estul Ucrainei. Studiu lingvistic. Texte dialectale. Glosar*, București, Editura Academiei Române, 2016.

SUBDIALECTS SPOKEN OUTSIDE ROMANIA THAT KEEP ELEMENTS
FROM THE OLD ROMANIAN LANGUAGE

(Abstract)

Noticing the importance of research in the Romanian people communities outside the borders of Romania from a linguistic (dialectal) point of view, the author mentions a series of particularities (from the morpho-syntax and vocabulary domains) one can find out about especially from the texts written in old Romanian. The fact that they are kept in current speech can be explained taking into account the conditions in which those subdialects evolved: separated from the normal and inevitable evolution of the maternal language, in non-romance linguistic environments (Slavic or Finno-Ugric), spoken by a minority population, in a permanent situation of defending themselves against the linguistic disruptive tendency and the denationalizing one. In these circumstances, one of the resistance means has been and still is keeping some identity linguistic elements (older or newer).

Cuvinte-cheie: mediu aloglot, imperfect (timp verbal românesc), arii laterale, texte vechi.

Keywords: alloglot environment, archaism, imperfect (Romanian verbal tense), lateral areas, old texts.

*Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan–Alexandru Rosetti”
al Academiei Române, București, Calea 13 Septembrie nr. 13*